

Менько Василь Ігорович,
старший викладач кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін
історичного факультету Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка

ГЕНЕЗА ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ УКРАЇНИ І БІЛОРУСІ У ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ (50-ті рр. XIX – поч. XX ст.)

У статті проаналізовано науковий доробок та внесок істориків російської історичної школи другої половини XIX ст. у вивчення проблеми походження православних церковних братств України й Білорусі; висвітлено особливості розвитку історіографії в контексті тогочасних умов розвитку; показано основні напрями та досягнення.

Ключові слова: братства, митрополія, Церква.

Феномен церковних братств – релігійних мирянських організацій України та Білорусі ранньомодерної доби (XVI – XVIII ст.) – завжди притягував увагу дослідників. Причому, в літературі найбільш дискутувалися проблеми, пов'язані із походженням братств, їх типологією, наданням ставропігійних (автономних) прав, конфліктами з ієрархією, причинами тривалої і жорсткої боротьби проти унії. Велику увагу приділяли проблемі практично всі історики Церкви та культури цього періоду, в працях яких уміщені також історіографічні огляди проблеми.

На сьогоднішні серед великої маси історичної літератури оригінальних робіт, які б висвітлювали в повій мірі феномен братського руху на українських землях, є порівняно не багато. М. Капраль у рецензії на монографію С. С. Лукашової слушно зазначає: «З часу виходу у 1966 р. відомої книги Ярослава Ісаєвича «Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст.», окремі публікації майже не змінювали ситуації, і в оцінці цього явища панували старі оцінки [2, с. 133 – 144].

Однак це не означає, що це питання дотепер не досліджувалося і не має своєї історіографії. Опрацюванню окремих політичних, історико-правових, соціальних та економічних сюжетів з історії православних церковних братств, історіографії проблеми присвячені праці багатьох дослідників. Серед них виділимо дослідження Б. Лоренс, О. Фефелової, С. Лукашової й інших [6, 14, 18].

Мета цієї статті – проаналізувати історіографічний доробок науковців, який присвячений теоріям виникнення православних братств, виявити основні напрями та тенденції розвитку теми, визначити малодосліджені і невивчені питання означеної проблеми.

У 50 – 70-их рр. XIX ст. однією із найважливіших тем дослідження російської історичної науки постала проблема походження церковних братств України й Білорусі, була вона пов'язана з виходом книги А. Попова «Пирі и Братчины» [10], в якій автор розглянув звичай влаштовувати спільні бенкети на храмові свята: «Община давала свої бенкети, які також називали братчинами. Зв'язок бенкетів зі святами вказує на їх релігійне значення, але ігри, танці і пісні, які супроводжували бенкети, говорять про їх язичницьке походження [10, с. 21]. Якщо на бенкеті відбувалась бійка або вбивство, община виступала в ролі громадського суду [10, с. 33]. Його теорія генеалогічної спільності всіх східнослов'янських народів визначила новий напрямок історичних досліджень.

Окремі російські історики пов'язували виникнення братств з існуванням на північно-східних землях Русі давньоруських братчин (дослідження В. Ключевського, С. Соловйова та ін. [4, 12]). З цієї теорії впливало, що українські братства стали безпосереднім продовженням споконвічних руських братчин, тобто не були характерними для України історико-культурним явищем. Така великодержавна проросійська теорія ігнорувала

істотні відмінності в умовах існування Північно-Східної Русі та України й Білорусі, не враховувала і хронологічний фактор (як відомо, давньоруські братчини діяли переважно у XII – XIII ст., і тому про однозначну наступність між ними та українськими братствами, які виникли майже через двісті років після північно-східних, говорити досить складно), також у діяльності братств ці історики виділяли два періоди – до середини XVI ст. і більш пізній, хоча принципової різниці між братчинами і церковними братствами виокремлено не було.

Митрополит Філарет (Гумільовський) виділив два періоди в діяльності братств. Під час першого братства переважно займалися турботою про будівлі, утримання духовенства й і бідних [15, с. 25]. Робота митрополита Філарета носить в собі велику кількість фактологічних помилок. Так, він стверджував, що львівський ставропігійон був заснований «преимущественным попечением знаменитого поборника православия Гедеопа, епископа львовского» [16, с. 96]. (в той час як збереглося багато документів, які засвідчують серйозний конфлікт між братством і єпископом).

Монографія І. Флерова [17], присвячена історії церковних братств, суттєво відрізняється від робіт його сучасників. Джерело походження церковних братств він бачив у ранньохристиянських общинах, причиною виникнення братського руху історик так само, як і митрополит Філарет, вважав потребою боротьби з католицькою пропагандою. На доказ цього І. Флеров пише: «Повсюду начали учреждать Церковные общества или братства, члены которых клятвенно обещались твердо стоять в вере своих отцов и всеми силами удерживать поток римского раскола [...] Тогда-то возникли по всем приделам юго-западной России: Львовское, Виленское, Киевское, Пинское, Оршанское, Брестское, Луцкое, Могильовское, Бельское, Минское и множество других» [17, с. 12].

У подальшому дослідник аналізує ще й інші причини виникнення братств. Висвітлює проблему, чому братства явилися саме в такій формі, у кого вони могли успадкувати ідею заснувати братство у тому вигляді, в якому воно існувало? І наступна проблема, яку перед собою ставить історик – як польські королі і взагалі польський уряд могли допустити існування братств?

І. Флеров доходить до висновку, що «братства должны были возникнуть из устройства современного общества, или, по крайней мере, находит для себя опору из гражданских учреждений того времени» [17, с. 14]. Вчений припускав, що безпосереднім зразком для виникнення церковних братств були ремісничі цехи, крім того, великий вплив на братства спричинила поява Магдебурського права.

Не викликає сумніву низка фактів, які говорять про діяльність церковних братств в містах Речі Посполитої, які керувалися на основі Магдебурського міського права. Навіть королі, яких не влаштовувало існування цих братств, не могли їх заборонити як організацію, яка попадала під захист цього права.

Висуваючи свою гіпотезу про те, що православні мешканці південно-західної Русі запозичили в цехів думку про утворення своїх братств, автор зазначає таке: «К цехам, как известно, принадлежали все ремесленники, без различия вероисповедания. Но в последствии, около 1458 года, ремесленники православного исповедания стали образовывать из себя общества или братства» [17, с. 18].

Праця І. Флерова стала важливою віхою в російській історіографії, вона поклала початок безпосередньому дослідженню ролі православних церковних братств в багатьох життєво важливих сферах історичного процесу України.

Як і І. Флеров, М. О. Коялович у своїй книзі «Литовская церковная уния» висуває подібну теорію походження братств, вважаючи, що безпосереднім зразком для виникнення братств були ремісничі цехи [5, с. 65].

Іншу версію у 1875 році у своїй праці висунув доцент (згодом професор) Микола Афанасійович Скабаланович [11, с. 271 – 287]. Він стверджував, що православні братства копіювали західноєвропейські гільдії й католицькі братства, наводячи, при цьому, досить таки слабку аргументацію. Не зупинившись на цьому, дослідник продовжує свою гіпотезу про походження як православних братств, так і європейських гільдій із язичницьких витоків.

Дослідник стверджував, що спершу люди, які збиралися на трапезу, як на Русі, так і в германських землях, не мали один перед одним ніяких додаткових зобов'язань. Згодом, коли появляються обов'язки підтримувати

один одного і свій храм у важких обставинах, бенкетні зібрання перетворюються в союзи, гільдії, корпорації людей [11, с. 274].

Цей погляд не отримав широкого розповсюдження в історичній науці XIX – поч. XX ст.

У 90-их рр. XIX ст. церковний історик О. Папков видає в «Богословському віснику» низку статей, присвячених історії українських та білоруських братств [7, с. 166 – 188]. У 1900 р. вийшла велика спеціальна праця про братства А. Папкова [9]. Незважаючи на обширні хронологічні межі дослідження (від княжої доби до кінця XVIII ст.), його виклад треба визнати дуже ретельним. Історик подав періодизацію історії братств. Період між 1586 і 1600 рр. він назвав епохою перетворень, час між 1600 і 1620 рр. – періодом потужного захисту братствами православ'я. Автор сформулював також ще одну важливу дефініцію, за якою братства були «великими християнськими союзами з широкими просвітницькими і благодійними цілями» [8, с. 1083 – 1108].

А. Папков також сформулював думку про те, що виникнення братств запровадило для православного суспільства «церковно-громадський устрій», наданий патріархами. На нашу думку, низка положень, висунутих та обґрунтованих дослідником, має важливе значення, незважаючи на їх небеззастережність.

Вже у працях А. Папкова було широко поставлено проблему ролі мирян в Церкві, які на чолі з князем В.-К. Острозьким виводили Київську Митрополію з глибокої кризи. На згаданому тлі вповні закономірно (і, відповідно, дуже спрощено) обґрунтовувалась роль братств як мирянських (фактично ж – світських) організацій [9, с. LV]. Акцентовання світських форм у діяльності братств було для російської історіографії дуже зручним у плані більш рельєфного показу боротьби «русского народа» проти католицизму та унії. Вважаючи, що рівень освіченості був в останній третині століття досить високим, він пов'язує його саме з утворенням братств як «просвітницько-благодійних» союзів. Автор сформулював також ще одну важливу дефініцію, за якою братства були «великими християнськими союзами з широкими просвітницькими і благодійними цілями» [8, с. 1085]. Автор також акцентує роль міщан в діяльності львівського братства, підкреслюючи водночас велику кількість магнатів і шляхти у складі віленського братства.

Як і представники української церковної історіографії, російські дослідники православної історіографічної школи акцентували свою увагу переважно на релігійних формах функціонування братств, а от істориків, так би мовити, університетської школи цікавила проблема походження братств і їх вклад в розвиток суспільної думки і культури.

У середині XIX ст., відразу після публікації перших матеріалів з історії Львівського й інших братств, в російській історіографії розгорнулась полеміка про походження цих організацій. Початок дискусії поклав С. Соловйов, який висунув теорію походження братств кінця XVI – XVII ст. зі староруських «братчин», відомих з XII ст. [12, с. 108]. Разом з тим, С. Соловйов вважав, що на дальший розвиток братств мали вплив цехи та міське самоврядування згідно з магдебурзьким правом.

Зі своєрідною теорією походження братств виступила О. Я. Єфименко, згідно з якою всі братства і подібні їм організації походять від однієї «материнської форми» родового братства [1, с. 200 – 309]. Вперше українські й білоруські братства розглядалися як частина одного загальноєвропейського процесу. Досліджуючи матеріали з історії родових союзів слов'ян, Німеччини і Скандинавії, О. Я. Єфименко приходить до висновку, що західноєвропейська гільдія, ремісничий цех, староруська братчина, церковне братство є однорідним явищем і походять від родових союзів. Єфименко не тільки пов'язує українське братство з аналогічними союзами в інших європейських країнах, але й простежує їх розвиток та еволюцію аж до XIX ст.

Таким чином, дослідниця створила певну позаісторичну абстракцію, з якої було вилучено всі специфічні риси існуючих в різні часи братств, які мали зовсім різні завдання.

Дуже цікавими з теоретичного погляду є роботи Л. Карсавіна, хоча українські церковні братства не були предметом його досліджень. Він перший в російській історіографії запропонував характеристику середньовічних братств Західної Європи [3, с. 143 – 149]. На думку дослідника, братства – це організації мирян, які треба розглядати в рамках історії монахів, оскільки вони являють собою форму «послабленої аскези» і відображають своїми ідеалами ті чи інші сторони релігійного життя епохи [3, с. 148].

Підсумовуючи наявний доробок з історії й теорії походження православних братств, варто зазначити, що російські історики православної історіографічної школи акцентували увагу переважно на релігійних формах функціонування братств і сферах діяльності, які сприяли зміцненню і захисту православ'я.

Роботи російських істориків другої половини XIX ст. стали важливою віхою в історії російської історіографічної думки, оскільки ці праці поклали початок всебічному дослідженню теорій походження братств як в Україні, так і в Росії.

1. Ефименко О. Я. Южно-русские братства // Южная Русь. – СПб., 1905. – Т. 1. – 367 с.
2. Капраль М. «У своєму соку» або чи є вартісним дослідження без архівних джерел // Український гуманітарний огляд. – К., 2007. – Вип. 13. – С. 133 – 144.
3. Карсавин Л. П. Монашество в средние века. – М., 1992. – 453 с.
4. Ключевский В. О. Боярская дума Древней Руси. – М., 2004. – 470 с.
5. Коялович М. О. Литовская церковная уния. – СПб., 1859. – Т. 1. – 1275 с.
6. Лукашова С. С. Миряне и церковь : религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006. – 321 с.
7. Папков А. А. Охранительная деятельность православных братств в последние годы царствования короля Сигизмунда III: 1620 – 1632 // Богословский вестник. – 1891. – № 5. – С. 166 – 188.
8. Папков А. А. Братства // Православная богословская энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь / под ред. проф. А. П. Лопухина. – Петроград, 1901. – Т. 2. – С. 1083 – 1108.
9. Папков А. А. Братства (Очерк истории западнорусских православных братств). – М., 1900. – 753 с.
10. Попов А. Пир и братчины // Архив историко-юридических сведений относящихся до России, изд. Н. Качаловым. – М., 1854. – Кн. 2. – Пол. 2.
11. Скабаланович Н. Западноевропейские гильдии и западно-русские братства // Христианское чтение. – 1875. – № 9 – 10. – С. 271 – 287.
12. Соловьев С. М. Братчины // Русская беседа. – 1856. – № 4. – С. 108 – 117.
13. Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні : доповіді та повідомлення наукової конференції (4 – 5 квітня 1996 р.). – Львів, 1996.
14. Фефелова О. А. Православные братства на восточнославянских территориях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половины XVII веков : автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Томск, 2001. – 20 с.
15. Филарет (Гумилевский), митр. История Русской Церкви. – М., 1847. – Т. 3. – С. 25.
16. Филарет (Гумилевский), митр. История Русской Церкви. – М., 1847. – Т. 4. – С. 96.
17. Флеров И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в юго-западной России в XVI, XVII, XVIII столетиях. – Санктпетербург : Изд. Книгопродавца Н. Г. Овсянникова, 1857. – 200 с.
18. Lorens B. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII – XVIII wieku. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 336 s.

Menko Vasyl Ihorevych,

*Senior Lecturer of the World History and
Special Historical Disciplines Chair, Faculty of History,
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University*

GENESIS OF ORTHODOX CHURCH BROTHERHOODS IN UKRAINE AND BELARUS IN THE WORKS OF THE REPRESENTATIVES OF RUSSIAN HISTORICAL SCIENCE (the 50s of the 19th and beginning of the 20th centuries).

The article analyses scientific achievements and contribution of historians of the Russian historical school of the second half of the XIX century. in the study of the origin problem of the Orthodox Church brotherhoods of Ukraine and Belarus. The peculiarities of the development of historiography in the context of the contemporary conditions of development are highlighted, the main directions and achievements are shown.

Keywords: brotherhood, metropolitanate, church.